

Pro Libertate habeant licentiam,
 Pro Legibus suum velle,
 Pro prudentia pertinatiam,
 Pro fortitudine temeritatem,
 Pro temperantia rapinam;
 Et sic
 Ambitus dominandi contumacia parendi
 In suumque omnia vertunt et convertunt.

Nakreśliwszy tak ponury obraz Polski szlacheckiej autor przeciąga wylew żółci i rozciąga długi łańcuch kalamburyczny, w skondensowanej formie ukazując oplakany ston Polski:

Sessiones Scissiones
 Constitutiones Cavillationes

Ministri Sinistri
 Senatores Proditores
 Nobiles Mobiles
 Tribunalia venalia

Rura obscura
 Belli Ductores Raptores
 Infanteria Miseria
 Militia Malitia itd.

Ów czarny obraz Polski odpowiada w pewnej mierze polskiej rzeczywistości z końcowego okresu panowania Sobieskiego, w którym to czasie utwór ten powstał. Przewijające się przez różne wiersze daty sięgają dolną granicą roku 1652. Opis Polski powstał koło roku 1690. Być może tedy, że brulion H13 stanowi cały życiowy dorobek literacki naszego anonima. Nie wiemy, czy był on Polakiem, czy czuł się Polakiem, gdy Polską się interesował. Lecz to mniej ważne. Ważne jest, że rękopis jego wraz z innymi nieznanymi rękopisami trzebnickimi przechował się tuż pod bokiem Wrocławia do naszych czasów i że to skromne znalezisko powiększy materiały do wiedzy o Śląsku i jego polskich tradycjach językowych i piśmienniczych.

Stanisław Jan Pietraszko

DWAJ INTROLIGATORZY WROCŁAWSKY Z PIERWSZEJ POŁOWY XVI WIEKU

Historia introligatorstwa na Śląsku nie jest dotychczas wyczerpująco opracowana. Bogaty materiał, jakiego mogą dostarczyć oprawy śląskie, pozostał nie wyzyskany. Nieliczne prace polskich uczonych dotyczące historii introligatorstwa zajmują się tym zagadnieniem tylko w odniesieniu do niektórych miast, jak Poznań, Kraków¹⁾, albo też przy opisywaniu zabytkowych

¹⁾ Świeżawska Maria, Introligatorzy poznańscy w wieku XVI, Kraków 1925, Odb. z Exlibrisu, zes. 7. Wojciechowska Maria, Z dziejów książki w Poznaniu w XVI wieku, Poznań 1927. Ptaśnik Jan, Monumenta Poloniae Typographica XV et XVI saeculorum, Leopoli 1922, v.

opraw omawiają zasób pojedynczych księgozbiorów i napotykanę w różnych bibliotekach ciekawsze oprawy²⁾, nie uwzględniają jednak opraw proveniencji śląskiej. Z badaczy niemieckich Kaminsky podał garść nie uporządkowanych i nie opracowanych wiadomości z dziejów introligatorstwa na Górnym Śląsku w XVII—XIX w. i wspominał jednocześnie pobieżnie o powstaniu cechu introligatorskiego we Wrocławiu³⁾. Okrusch przy omówieniu historii cechu introligatorskiego we Wrocławiu ogranicza się do podania treści najdawniejszych statutów cechu, wyciągów z księgi protokołów i wykazu członków cechu od roku 1564⁴⁾. Bahlow, kreśląc początki handlu księgarskiego w Legnicy, jednocześnie zamieszcza oparte na danych źródłowych z ksiąg miejskich życiorysy introligatorów legnickich, nie uwzględniając w nich zupełnie szczegółów, dotyczących rodzaju i artystycznej wartości samych opraw⁵⁾. Inni badacze, zajmując się zagadnieniami związanymi ze sprawą niemieckiego introligatorstwa w ogóle lub produkcją poszczególnych warsztatów introligatorskich w Niemczech, podają jedynie luźne wzmianki, dotyczące opraw śląskich; lecz już na podstawie tych krótkich wzmianek możemy się zorientować, jak cenny jest to materiał. Tak np. Husung⁶⁾, opisując zbiory pruskiej biblioteki państwowej w Berlinie, zwraca uwagę na trzy przepiękne oprawy śląskie z XV wieku. Egzemplarze książek, których oprawa ozdobiona była za pomocą pojedynczych ślepych tłoków o motywach roślinnych i zwierzęcych, należały pierwotnie do magistra Marka, sołtysa w Głogowie, dostały się następnie do biblioteki klasztoru w Lubiniu, skąd znowu, w 1900 r., przeszły do Berlina. W dalszym ciągu omawia Husung renesansową oprawę, wykonaną we Wrocławiu w r. 1515⁷⁾. Schunke w monografii, przedstawiającej życie i działalność znanego introligatora drezdeńskiego Jakuba Krausego, zamieszcza podobiznę oprawy, ozdobionej złożonymi tłoczeniami i superekslibrisem, wykonanej przez wrocławskiego introligatora w pierwszej połowie XVI wieku⁸⁾. Wreszcie Haebler w bogatym zbiorze tłoków i plaket z XVI wieku podaje również między innymi opisy radełek, używanych przez intro-

²⁾ Birkenmajer Aleksander, *Oprawa rękopisu 2470 Biblioteki Jagiellońskiej i inne oprawy tej samej pracowni introligatorskiej*, Kraków 1925, Odb. z Exlibrisu, zes. 7. Komornicki Stefan, *Zbytkowne oprawy średniowieczne*. Zbiór Muzeum XX Czarłortorskich w Krakowie, Kraków 1925, Odb. z Exlibrisu, zes. 7.

³⁾ Kaminsky Friedrich, *Beiträge zur Geschichte des oberschlesischen Buchbinderei-, Buchdruck-, Buchhandels-, Zeitungs- u. Bibliothekswesens bis 1815*, Breslau 1927.

⁴⁾ Okrusch Adolph, *Geschichte der Buchbinder-Innung zu Breslau*. III. *Zeitung für Buchbinderei*, Dresden 1884, B. 27, Nr 2.

⁵⁾ Bahlow Helmut, *Aus der Frühzeit des Liegnitzer Buchhandels und Buchgewerbes*, Sonderdruck aus *Mittel. des Gesch. u. Altertums-Vereins zu Liegnitz* 1936—1937, B. 16.

⁶⁾ Husung Max Joseph, *Bucheinbände aus der preussischen Staatsbibliothek zu Berlin in historischer Folge erklärt*... Leipzig 1925, s. 12, 13, 31.

⁷⁾ *Oprawa egzemplarza: Stoefflerinus Joannes, Elucidatio fabricae ususque astrolabii*... Oppenheim 1513, wykonana dla Jana Krausego, od którego kupił tę książkę we Wrocławiu w 1533 r. Andreas Aurifaber, lekarz przyboczny księcia Albrechta pruskiego, profesor medycyny w uniwersytecie w Królewcu.

⁸⁾ Schunke Ilse, *Leben und Werk Jacob Krauses*, Leipzig (1943), s. 25.

ligatorów śląskich, przeważnie wrocławskich, wraz z krótkimi informacjami o samych introligatorach, o ile takie wiadomości mógł zebrać⁹⁾.

Te fragmentaryczne wiadomości zwracają naszą uwagę na konieczność przeprowadzenia badań nad oprawami śląskimi i historią introligatorstwa na Śląsku. Opracowanie tak obszernego zagadnienia wymaga przeprowadzenia studiów nad rozwojem introligatorstwa w poszczególnych miejscowościach i nad produkcją poszczególnych pracowni introligatorskich. Na pierwszy plan wysuwa się konieczność opisanie opraw wrocławskich i przedstawienia dziejów introligatorstwa wrocławskiego. Miasto, w którym życie umysłowe już w średniowieczu było żywym tętnem, siedziba ożywionego handlu księgarskiego¹⁰⁾, nie mogło być pozbawione własnych introligatorów. Istotnie, Reichert, badając źródła archiwalne wrocławskie z XIII i XIV wieku, znalazł w księgach miejskich obok imion niektórych mieszczan słowo „Bucherbinder“¹¹⁾. Wiemy też, że jeden z pierwszych księgarzy wrocławskich na początku XV wieku występuje jednocześnie jako introligator¹²⁾.

Poszukiwania w zbiorach wrocławskiej Biblioteki Uniwersyteckiej doprowadziły do znalezienia opraw, które zostały wykonane faktycznie we Wrocławiu. Jeżeli chodzi o wiek XV, to na razie mam do dyspozycji dwie księgi, które stanowiły niegdyś własność szpitala rycerzy Krzyża z gwiazdą przy kościele św. Macieja. Pierwsza z nich, Herpf Henricus, Speculum aureum decem preceptorum Dei, Nürnberg, Ant. Koberger 1481 2° (H. 8524), oprawna jest w obciągniętą na deski skórę brązową. Tłoczenia przedstawiają ramy, utworzone z biegnących równoległe potrójnych linii, a ramy te wypełnione są ornamentem gotyckim z napisem *Maria*. Zwierciadło podzielone jest za pomocą wyciśniętych strychulcem biegnących ukośnie linii na romboidalne pola, które introligator przyozdobił przy pomocy tłoków liliami, rozetami i elementami zaczerpniętymi z herbu Wrocławia: litera W, orzeł, lew i św. Jan Chrzyciel. Grzbiet gładki, bez ozdób, z czterema garbikami.

Druga księga, Rodericus Sanctius, Speculum vitae humanae, Roma, Conradus Sweynheim et Arnoldus Pannartz 1468 2° (H. 13939), oprawna jest w obciągniętą na cienkie deszczułki czerwoną skórę. Introligator przyozdobił oprawę ornamentem gotyckim, utworzonym z wijących się wstęg z napisami *Iesus* i *Maria* oraz tłokami z elementami, pochodzącymi również z herbu Wrocławia: orzeł, św. Jan Chrzyciel, litera W i lew (bardzo zatarty i niewyraźny). Pozostały resztki dwóch klamer, zamykających księgę. Grzbiet gładki, z czterema garbikami, bez ozdób.

Na proveniencję wrocławską opraw wskazuje wyraźnie użycie wzorów, zawierających elementy herbu Wrocławia. Trzeba jednak zwrócić uwagę na to, że na obu oprawach spotykamy jeszcze wizerunek najdawniejszego patrona miasta, św. Jana Chrzyciela, gdy na oprawach późniejszych występuje już św. Jan Ewangelista.

⁹⁾ Haebler Konrad, Rollen- und Plattenstempel des XVI. Jahrhunderts, unter Mitwirkung von Ilse Schunke, Leipzig 1928—29, Sammlung Bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten, H. 41—42 (2 Serie, H. 24—25).

¹⁰⁾ Por. Burbianka Marta, Zarys dziejów handlu księgarskiego we Wrocławiu do połowy XVII wieku, Wrocław 1950.

¹¹⁾ Reichert Hermann, Die deutschen Familiennamen nach Breslauer Quellen des 13. und 14. Jahrhunderts, Breslau 1908, Wort und Brauch. H. I, s. 102.

¹²⁾ Bahlow Helmut, Die Frühzeit des Breslauer Buchhandels, Beiträge zur Geschichte der Stadt Breslau, Breslau 1939, zesz. 7, s. 48.

Daleko liczniejsze i bardziej precyzyjnie ozdobione są oprawy wrocławskie z pierwszej połowy XVI wieku. Kierownik Oddziału Starych Druków w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu B. Kocowski zwrócił moją uwagę na znaleziony przez siebie egzemplarz książki, Baemler Johannes, Chronik von allen Kaisern, Koenigen und Paepsten, Augsburg, Ant. Sorg 9. IX. 1480 2° (GW. 3164). Proweniencję księgi określa rękopiśmienna notatka, znajdująca się na 2 karcie: *Hospitalis S. Matthiae Wratislaviae Anno 1641 Reposito: 13 Litt. D. Num. 44*. Tą samą ręką dopisano na dolepionej zakładce: *Hist. univers. W. fol. 79*. Na odwrocie przedniej okładki jest nalepka Büschinga: *Aus der Bibliothek des St. Mathias-Stiftes zu Breslau*.

Oprawa tej księgi wykonana została we Wrocławiu w połowie XVI wieku. Obciągnięta na deski brązowa skóra ozdobiona jest tłoczeniami ślepymi. Rozmiary okładki wynoszą 29,5×20,2 cm. Przednia okładka podzielona została za pomocą wyciśniętych strychnulcem linii na dwie nierówne części. Część górna stanowi gładki prostokąt o rozmiarach 19,2×3,7 cm z wyciśniętym napisem: *Chronica*. W dolnej części okładki ramy, obejmujące z trzech stron zwierciadło, utworzone są przez biegnące równolegle wyciśnięte strychnulcem linie i przyozdobione przy pomocy radełka wielkości 178×20 mm. Radełko to zawierało cztery okrągłe medaliony z elementami herbu Wrocławia: 1. litera W, 2. lew, pod którym figurują inicjały H. B., 3. orzeł i 4. głowa św. Jana Ewangelisty. Nad medalionem z literą W widnieje data 1540. Pomiędzy medalionami wije się ornament roślinny. Zwierciadło podzielone jest za pomocą strychnulca na sześć pól, z których cztery tworzą prostokąty, mieszczące się jeden w drugim, piąty — gładki poziomy prostokąt — znajduje się nad nimi u góry, pod nimi zaś zosły, również poziomy, z wyciśniętą datą 1554. Dwa z wewnętrznych pól zwierciadła przyozdobione są przy pomocy radełek. Jedno z nich, wielkości 179×19 mm, przedstawia trzy zarysowane do połowy postaci męskie z podpisami: 1. *Carolus*, 2. *Ferdinandus*, 3. *Andreas De Auria*. Pod napisem *Carolus* wytłoczone są inicjały introligatora H. B. Motywy roślinne, systematycznie rozłożone na osi pionowej, stanowią rodzaj podstawki pod konsolki, dźwigające te postaci historyczne. Drugie radełko zawiera medaliony z trzema nieznanymi popiersiami męskimi, przedzielone ornamentem roślinnym. Dwa pozostałe pola ozdobione są pojedynczymi tłokami ślepymi (lilie i liście). Tylna okładka podzielona jest za pomocą strychnulca na prostokątne, mieszczące się jedno w drugim pola. Radełka te same, co i na przedniej okładce, tłoki przedstawiają rozety, lilie i liście. Grzbiet gładki, bez ozdób, z trzema garbikami. Narożniki metalowe, gładkie, z guzami, zarówno po rogach zewnętrznych jak i przygrzbietowych.

Zidentyfikowanie osoby introligatora, z którego pracowni wyszła ta oprawa, nie jest rzeczą łatwą. Inicjałami H. B. oznaczone są w XVI wieku liczne radełka i plakiety, zdobiące oprawy, pochodzące z rozmaitych miejscowości i różnych warsztatów. Inicjałów tych używał Henryk Blume w Wittenberdze, Hans Bopp w Norymberdze, Hermann Borculo w Utrechcie, wreszcie figurują one na licznych oprawach z drugiej połowy XVI wieku, których nie udało się określić ani ze względu na miejsce pochodzenia, ani na osobę introligatora¹³⁾. Z tej dosyć licznej grupy opraw z inicjałami H. B. można wydzielić te, które dadzą się określić jako pochodzące z warsztatów wrocławskich ze względu na znajdujące się w radełku elementy herbu miasta Wrocławia.

¹³⁾ Haebler K., *Rollen- und Plattenstempel*, Bd. 1, s. 39 i nn., Bd. 2, s. 101.

Opisane szczegółowo przez Husunga¹⁴⁾ radełka i plakiety, na których widzimy inicjały H. B., nie występują na oprawach przyozdobionych emblematami Wrocławia i nie mamy podstawy przypuszczać, aby służyły introligatorom wrocławskim. Niektóre z nich usiłuje Husung związać z osobą złotnika wittenberskiego Hansa Burckharda lub złotnika z Münsteru Baltazara Horsta, twierdząc zresztą, że inicjały na radełkach i plakietach oznaczają nie introligatora, lecz rytownika lub artystę, który wzór narysował.

Kilka opraw, na których w radełku występują inicjały H. B., opisuje Weale¹⁵⁾, lecz ogranicza się jedynie do ich szczegółowego opisu, nie usiłując wykryć miejsca ich pochodzenia ani osoby introligatora. Żaden szczegół nie daje możliwości związania tych opraw z Wrocławiem. Jedynie pod nr 721¹⁶⁾ Weale opisuje wykonaną w 1528 r. oprawę herbarza sztrasburskiego, na której widnieją tarcze z elementami herbu Wrocławia, lecz obok jednej z nich wytlóczone są zamiast H. B. inicjały I. H.

Haebler wbrew dowodzeniom Husunga i Semlera¹⁷⁾ stwierdza, że inicjały na tłokach i radełkach oznaczają nie rytownika, lecz właśnie introligatora, co potwierdza zebrany przez niego materiał, dotyczący introligatorów z różnych miast¹⁸⁾. Wśród opraw oznaczonych inicjałami H. B. Haebler wyróżnia również grupę opraw wykonanych we Wrocławiu i stwierdza, że w pierwszej połowie XVI wieku zatrudniony był we Wrocławiu kryjący się pod tymi inicjałami nie znany dzisiaj introligator¹⁹⁾. Haebler nie może wprawdzie

¹⁴⁾ Husung Max Joseph, Zur Praxis und zur Psychologie der älteren Buchbinder, Zeitschrift für Bücherfreunde begründet von Fedor von Zobelitz, Neue Folge hrg. von Georg Witkowski, Leipzig 1922, Jahrg. 14, s. 56 i n.

¹⁵⁾ Weale W. H. J., Bookbindings and rubbings of bindings in the National Art Library South Kensington, London 1894, II Catalogue, s. 51, 283, 759.

¹⁶⁾ Ibidem, s. 269.

¹⁷⁾ Semler Johann Salomo, Sammlungen zur Geschichte der Formschneidkunst in Teutschland, Leipzig 1782.

¹⁸⁾ Według Haeblera Semler wprowadził badania naukowe na fałszywą drogę, przyjmując, że w inicjałach na radełkach i plakietach należy się doszukiwać jedynie rytowników. Od dawna wiadomo, że już w okresie używania pojedynczych tłoków służyły one w introligatorniach klasztornych jako znaki powoływani i własnościowe. Również wielu poszczególnych introligatorów używało odrębnych tłoków dla zaznaczenia, że dana oprawa pochodzi z ich warsztatu, przy czym nieraz na tych tłokach było wyryte nazwisko introligatora. Takie tłoki pojawiają się nieraz na oprawach obok radełek. Podobnie introligatorzy we Flandrii i nad Dolnym Renem ozdabiali oprawy plakietami, dzięki którym możemy określić, z jakiej pracowni wyszła dana oprawa. Z całego tego okresu nie mamy ani jednego przykładu, aby na podstawie zdobniczych opraw tłoków można było poznać rytownika, który je wykonał. Stąd można by wysnuć wnioski, że również występujące na tłokach i radełkach inicjały oznaczają introligatorów, co potwierdza między innymi materiał zebrany w Wittenberdze. Tłoki, używane przez licznych introligatorów wittenberskich, ozdobione są na przemian ich nazwiskami i imionami w całkowitym lub skróconym brzmieniu, to znów odpowiadającymi inicjałami. Badania źródłowe dotyczące innych miast pozwoliły ustalić, że inicjały na oprawach dadzą się związać z imionami i nazwiskami introligatorów, którzy byli czynni w tymże czasie i mieście. Natomiast występujące obok inicjałów monogramy oznaczają według wszelkiego prawdopodobieństwa rytownika. Haebler, Rollen- und Plattenstempel, B. 1, s. 3 i nn.

¹⁹⁾ Ibidem, Bd. 1, s. 40 i n.

podać jego imienia ani zapoznać nas ze szczegółami jego życia i działalności, gdyż brak mu do tego jakiegokolwiek materiału źródłowego, natomiast udało mu się stwierdzić, że oprował na książki znanego kaznodziei wrocławskiego, zwolennika Reformacji, Jana Hessa. Część tych książek dostała się do biblioteki zamkowej w Oleśnicy, a stamtąd do biblioteki krajowej w Dreźnie. Oprawy zostały wykonane w latach 1525—1549. Na superekslibrisie Jana Hessa znajduje się data 1525, na niektórych tłokach introligatora 1536 i 1540²⁰⁾.

Haebler rozporządzając dosyć bogatym materiałem, znalezionym w bibliotece drezdeńskiej, przedstawia wykaz radelek, używanych przez tego introligatora wrocławskiego i opatrzonych jego inicjałami, mianowicie:

1. 193×21 mm. Krucyfiks: Satisfactio — Miedziany wąż H. B.: Mo Ex Ser — grzech pierworodny: Peccatum — Zmartwychwstanie 1536.
2. 175×17 mm. Ewangelisci: Mathias H. B. — Marcus 1540 — Lucas — Johannes.
3. 158×20/1 mm. Elementy herbu Wrocławia: W 1540 — Lew H. B — Orzeł — Św. Wojciech²¹⁾.

²⁰⁾ Haebler podaje wykaz książek, znajdujących się w bibliotece drezdeńskiej, a oprowionych przez wrocławskiego introligatora H. B., a mianowicie: Aristoteles, De mundo, Bazylea 1533, (Drezno-Oleśnica). Opr. 1536. Bugenhagen, Annotationes in epistolas Pauli, Bazylea 1525, (Drezno-Oleśnica). Opr. 1525. 13.

Everardus, Responsa, Loewen 1554. (Drezno-Oleśnica).

Galenus, Libri anatomici, Bolonia 1529. (Drezno-Oleśnica). Opr. 1539.

Hessus, Psalterium, Marburg 1537. (Drezno-Oleśnica). 15.

Historia Hussitarum, Moguncja 1549. (Dessau). Opr. 1549.

Meffret, Sermones, Norymberga 1487. (Drezno-Oleśnica). Opr. 1543.

Micyllus, Theologia mythologica, Freiburg i. B. 1532. (Drezno-Oleśnica). Opr. 1533.

Perego, Repertorium consiliorum, Lyon 1543. (Drezno). Opr. 1549.

Priscianus, Libri omnes, Kolonia 1528. (Drezno-Oleśnica). Opr. 1529.

Rhetorica und Formulari deutsch, Tübingen 1537. (Drezno-Oleśnica).

Urbanus, Institutiones grammaticae, Bazylea 1524. (Drezno-Oleśnica). Opr. 1528.

Valla, De linguae latinae elegantia, Kolonia 1543. (Drezno). Opr. 1547.

[Haebler, Rollen- und Plattenstempel, Bd. 1, s. 41].

²¹⁾ Nie wiadomo, dlaczego Haebler wymienia jako jeden z elementów herbu Wrocławia św. Wojciecha. Zarówno niemieccy, jak i polscy historycy wskazują, że herb Wrocławia przechodził różne fazy, ale nie wspominają, aby na herbie tym była kiedykolwiek postać św. Wojciecha. Na pieczęciach miejskich widzimy orła dwugłowego (raczej dwie połówki orła zrosnięte ze sobą), św. Jana Chrzciciela na tle sklepionej bramy miejskiej, orła piastowskiego zwróconego na lewo, orła śląskiego zwróconego na prawo, głowę św. Jana Chrzciciela na misie i św. Jana Chrzciciela, trzymającego w lewej ręce na okrągłej tarczy baranka bożego. W końcu XIV wieku na budowach miejskich występują nowe emblematy, które przedstawiają jakby nowy, nieoficjalny herb miasta: jest to czeski lew z hełmem i proporcem w prawej łapie, tarcza z orłem śląskim i tarcza z wizerunkiem św. Jana Ewangelisty w przewróconej koronie. Również pod koniec XIV wieku pojawia się na strojach pachołków miejskich i na prywatnych pieczęciach urzędników miejskich nowy znak — wielkie W. Dnia 12 marca 1530 r. Ferdynand I nadaje miastu herb. Opis jego w dokumencie nadawczym brzmi: „Tarcza z głową św. Jana Chrzciciela, a na czterech innych tarczach na górnej biały lew, na drugiej czarny orzeł na żółtym polu, na trzeciej po lewej ręce głowa św. Jana Chrzciciela (sic!)... , a w czwartej najniższej

4. 160×18 mm. Te same elementy: W, nad nim 1525 — Orzeł — Św. Wojciech — Lew I. H.
5. 179×19 mm. Trzy postaci zarysowane do połowy: Carolus H. B. — Ferdinand(and) — An(dreas) De Au(ria).
6. 177×15 mm. Krucyfiks H. B. — Człowiek cierpiący — Zmartwychwstanie.
7. 172×20 mm. Venus H. B. — Fides — Caritas — Spes²²⁾.
8. 137×10 mm. Głowa: H. B. — ornamenty.

Jeżeli porównamy wzory, wytłoczone na oprawie opisanego przeze mnie egzemplarza Kroniki Baemlera, z wykazem Haeblera, to widzimy, że odpowiadają one wymienionym przez Haeblera radełkom nr 3 i 5, z tą tylko różnicą, że radełko zawierające elementy herbu Wrocławia jest wielkości 178×20 mm, gdy Haebler podaje 158×20 mm (lecz u Haeblera może to być omyłka druku).

Dalsze poszukiwania doprowadziły do odnalezienia kilku druków z XVI w., których oprawy pochodzą również z warsztatu tegoż wrocławskiego introligatora, kryjącego się pod inicjałami H. B. A więc przede wszystkim ciekawy egzemplarz pochodzący ze zbiorów księcia śląskiego Jerzego, pana na Legnicy i Brzegu²³⁾. Jest to Stumpff Johann: Gemeiner loblicher Eydgnoschafft Stetten, Landen und Voelkeren Chronick wirdiger thaaten beschreybung Hierin wirt auch die gelegenheit der gantzen Europa Item ein kurtzuergriffne chronica Germanie oder Teutschlands insonders aber ein fleyssige histori (sic!) und ordenliche beschreybung Gallie oder Franckrychs furgestellt darauff den obgedachte der Eydgnoscharfft beschreybung volget. Weichs alies mit gar schoenen Geographischen Landtaffeln Conrafetischem abmalen der Stetten, Flaeken und Schlachten, auch mit vilen alten und herrlichen Waepen, kuenig-

tarczy litera W.⁴⁾ Następny przywilej Karola V z dnia 10 lipca 1530 r. podaje: „Na srebrnej misie głowa św. Jana Chrzciciela, w dolnej ostatniej tarczy głowa św. Jana Ewangelisty, wystająca ze złotej korony, na przedniej czarna sigła w złotym polu, w tylnym górnym polu czarny orzeł ze srebrną przepaską przez skrzydła, a w górnej przedniej tarczy biały, wspinający się lew w koronie.“ Głowa św. Jana Ewangelisty została wprowadzona do herbu Wrocławia prawdopodobnie zamiast przyjętej poprzednio głowy św. Doroty. Por. Maleczyński K., Herb miasta Wrocławia, Sobótka, Wrocław 1946, R. I, s. 1—12. Saurma Hugo, Wappenbuch der schlesischen Städte und Städtel, Berlin 1870, s. 26—30. Luchs Herman, Schlesische Landes und Städtewappen, Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift, Breslau 1888, B. 4, s. 18—23. Nieländer Franz, Der Kopf Johannis des Evangelisten im Breslauer Stadtwappen. Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens, Breslau 1914, B. 8, s. 144—150. Hupp Otto, Die Wappen und Siegel der deutschen Staedte. Flecken und Doerfer, Frankfurt a. M. 1898, H. 2, s. 54—56. Roehl E., Siegel und Wappen der Stadt Breslau, Breslau 1900. Das neu vermehrte itzt lebende Breslau nebst einem Vor-Bericht von dem Wapen dieser Stadt. Auff das Jahr 1705, (Wrocław).

²²⁾ Opis radełek nr 6 i 7 podaje Haebler nie na podstawie autopsji, lecz opierając się na zaczerpniętych z literatury wzmiankach. Oprócz tego wymienia 7 radełek nieoznaczonych inicjałami. Radełko wielkości 194×18 mm: Salvator — Krucyfiks — Miedziany wąż — Paulus. Inne radełka przedstawiają ornamenty, dwie główki aniołków lub tańczącą postać. Rollen- und Plattenstempel. Bd. 1, s. 40.

²³⁾ Księgozbiór ten wchodził w skład biblioteki książęcej w Brzegu, obecnie jest przekazany Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu. Wymieniony egzemplarz oznaczony sygnaturą 221 i dawną Hc 49 pozostał w depozycie w Muzeum Państwowym w Brzegu.

licher, fuerstlicher und Edler geschlaechten oder Geburttaflen fuergebildet, darzu mit fleyssigen Registern aussgescheiden. Durch Johann Stumpffen beschriben, und in XIII buecher abgeteilt ist. Welcher summen und inhalt nach 5 naechst umbgewendten blettern eigentlich verzeichnet findst. Zürich Chr. Froschauer 1548, 2° (Graesse t. 6, s. 516). Na odwrocie okładki notatka rękopiśmienna: *Georg herzog zur ligniz und brigk manu propria*. Księga ta jest oprawna w obciągniętą na deski cielecą brązową skórę. Przednia okładka podzielona została za pomocą wyciśniętych strychulcem linii na dwie nierówne części. Mniejsza część górna stanowi prostokąt z wytłoczonym napisem: *Die Schweyckerische Chronick*. W dolnej części ramy, obejmujące z trzech stron zwierciadło, przyozdobione są za pomocą radełka, zawierającego cztery medaliony z elementami herbu Wrocławia: 1. litera W, 2. lew, pod którym są inicjały H. B., 3. orzeł i 4. głowa św. Jana Ewangelisty. Nad medalionem z literą W widnieje data 1540. Medaliony połączone są ornamentem roślinnym. Zwierciadło posiada gładkie obramowanie z wyciśniętą datą 1550 i środkowe prostokątne pole. To środkowe pole zostało jednak wycięte a na jego miejsce później zręcznie dolepione inne, na którym wytłoczono herb książęcy, a nad nim napis: *Diese schweicerische chronica hat der durchlautige hochgeborne Fuerst und herr Georg hertzog in Schlesien zur Lignitz und Brieg et cetera in dise bibliothecam genedig gegeben Anno Domini 1569*.

Okładka tylna ma ramy wypełnione tym samym radełkiem z elementami herbu Wrocławia, co i przednia. Zwierciadło jest tu podzielone strychulcem na szereg mieszczących się jeden w drugim prostokątów. Jedno pole jest gładkie, drugie przyozdobione za pomocą radełka, przedstawiającego trzy zarysowane do połowy postaci męskie z podpisami: 1. *Ferdin(andus)*, 2. *An(dreas) De Aur(ia)*, 3. *Carolus*. Pod tym ostatnim wytłoczone są inicjały H. B. Motywy roślinne stanowią rodzaj podstawki pod konsolki, dźwigające te postaci. Inne pola są ozdobione pojedynczymi tłokami, zawierającymi ornament roślinny i rozety. Grzbiet gładki, bez ozdób, z sześcioma garbikami. Cztery metalowe narożniki z guzami znajdują się zarówno po rogach zewnętrznych, jak i przygrzbietowych okładki przedniej a na okładce tylnej pozostały tylko dwa na rogach zewnętrznych, przygrzbietowe zaś zostały oderwane, czego dowodem są pozostałe po gwoździach dziurki. Księga zamyka się na dwie klamry.

Już pierwszy rzut oka na oprawę obu wymienionych przeze mnie ksiąg, potem dokładne porównanie sposobu podziału okładki na pola za pomocą wyciśniętych strychulcem linii, a zwłaszcza zidentyfikowanie radełek przekonywa, że obie oprawy wyszły z tej samej pracowni introligatorskiej.

Nieco odmienny charakter posiadają trzy inne oprawy, wykonane znacznie wcześniej. Są to oprawy należących do kaznodziei wrocławskiego Jana Hessa trzech ksiąg, o których nie wie Haebler. Pierwsza z nich to pochodzący z dawnego księgozbioru przy kościele Marii Magdaleny we Wrocławiu klocek *in folio*, oznaczony sygnaturą 2K 23²⁴). Na karcie tytułowej pierwszego z za-

²⁴) Klocek ten zawiera: 1) Erasmus Desiderius Roterodamus, Praefatio ad nuper electum pontificem Romanum Adrianum huius nomini sextum. Arnobii Afri... commentarios pios iuxta ac eruditos in omnes psalmos, sermone Latino, sed tum apud Afros vulgari, per Erasmum Roterodamum proditos et emendatos. D. Erasmi Roter. commentarium in psalmum: Quare fremuerunt gentes. Basileae, J. Frobenius 1522 (Panzer v. 6, nr. 430). 2) Cassiodorus Magnus Aurelius, Cassiodori clarissimi senatoris Romani doctissima et religio-

wartych w nim dzieł, przemowy Erazma z Rotterdamu, znajduje się notatka rękopiśmienna: *Joannis Hessi Nurmbergij Parochi Uuratislauen*. Na karcie tytułowej trzeciego dzieła, *Operationes Lutra*, również notatka: *Sum Joannis Hessi* (dalej wyraz nieczytelny wskutek obcięcia karty). Egzemplarz jest oprawny w obciągniętą na deski białą świńską skórę. Część desek przedniej i tylnej okładki jest odsłonięta. Deski i klamry wyglądają jak nowe, widać, że egzemplarz był przeoprawiony. Przednia okładka podzielona jest za pomocą strychnulca na sześć prostokątnych pól nierównej wielkości. Na dwóch polach górnych przez środek wytłoczono napis: *Psalterium*, na dwóch dolnych: *Anno XXVIII*. Na dwóch bocznych polach widnieją dosyć zatarte i niewyraźne wzory, wytłoczone radełkiem, tworzące ornament renesansowy typu kandelabrowego z amorkami, podtrzymującymi trójnogi. Na środkowym polu znajdują się tłoczenia z ornamentu roślinnego i supereklibris: okrągła tarcza herbowa z napisem w otoku — *Arma Hessica 1525* (negatyw). Tylna okładka podzielona jest na prostokątne pola, mieszczące się jedno w drugim. Jedno pole wypełnione jest ornamentem renesansowym takim samym, jaki się znajduje na okładce przedniej. Drugie radełko, odpowiadające opisanemu przez Haeblera wzorowi nr 8, przedstawia ornament roślinny i głowę męską, nad którą są inicjały H. B. Na środkowym polu jest zamieszczona tarcza herbowa. Oprócz tego okładkę zdobią pojedyncze tłoczenia (liście i rozety). Grzbiet bez ozdób, gładki, z czterema garbikami.

Druga księga pochodzi również z dawnych zbiorów przy kościele Marii Magdaleny i jest oznaczona sygnaturą 4K 162. Jest to *Sacra Biblia ad LXX interpretum fide diligentissime tralata, Basileae, Andreas Cratander 1526*⁴⁹ (Panzer v. 6, nr 632). Na karcie tytułowej znajduje się notatka: *Sum Joannis Hessi Nurmberg. Parochi Uuratislauenensis. Ex Biblijs Reverendissimi Cardinali Toletanij*²⁵). Oprawna jest w obciągniętą na deski białą, świńską skórę. Na przedniej okładce u góry wyciśnięty napis: *Vetus Testamentum*, na dole data: 1526. Po obu bokach okładki przedniej biegną ramy przyozdobione takim samym ornamentem renesansowym, jak na przedniej okładce wspomnianego już klocka pod sygnaturą 2K 23. Rysunek jest tu bardzo zatarty i niewyraźny. Dwa wąskie prostokątne poprzeczne pola ozdobione są radełkowym ornamentem roślinnym. Na środkowym polu widać supereklibris Hessa taki sam, jak na klocku pod sygnaturą 2K 23, oraz cztery pojedyncze tłoki, przedstawiające tarcze wrocławskiego herbu z wyobrażeniem: 1. lwa, 2. orła, 3. głowy św. Jana Ewangelisty i 4. litery W. Ramy okładki tylnej przyozdobione są tym samym radełkiem o renesansowym ornamentcie, co i okładka przednia. Zwierciadło jest podzielone za pomocą strychnulca na prostokąty i dwa trapezy. Niektóre pola są gładkie, puste, inne zaś przyozdobione radełkiem. Wytłoczone wzory przedstawiają tańczącą postać, renesansowy ornament roślinny oraz inicjały tak mocno zatarte, że niesposób ich odczytać,

sissima Psalterii Davidici expositio... noviter impressa, Parisius, Andrea Boucard, impensis Johannis Petit 1519. (Graesse v. 2, s. 63). 3) Luther Martin, *Martini Lutheri pie ac doctae operationes in duas psalmodum decades iam secundo recognitae, Basileae, Adam Petri 1521.*

Księgozbiór znajdujący się przy kościele Marii Magdaleny został włączony w 1867 r. do Biblioteki Miejskiej we Wrocławiu, a stamtąd dostał się w 1945 r. do Biblioteki Uniwersyteckiej.

²⁵) Pisownia notatki zachowana, skróty rozwiązane.

wreszcie ornament z rautów i rozet. Na środku owalna tarcza herbowa jak na klocek 2K 23. Grzbiet z trzema garbikami, ozdobiony zatartym dziś zupełnie ornamentem.

Wreszcie trzecia odnaleziona księga, która była niegdyś własnością Hessa, pochodzi ze zbiorów dawnej biblioteki przy kościele św. Bernardyna we Wrocławiu²⁶⁾. Jest to klocek in 4°, oznaczony sygnaturą 4S 267²⁷⁾. Na karcie tytułowej pierwszego z zawartych w nim dzieł, traktatu Mikołaja de Clemangiis „De lapsu et reparatione iustitiae libellus“, znajduje się notatka: *Joannis Hessi Nurmbergen.* Egzemplarz, oprawny w obciągniętą na deski brązową skórę z odsłonięciem połowy przedniej i tylnej deski, zamyka się na dwie klamry. Przednia okładka podzielona za pomocą strychnulca na trzy gładkie pola. Na dwóch górnych polach wytłoczono napis: *Contenciosa latina*, na dolnym XXXIII. W środkowym polu znajduje się supereklibris Hessa, jak na obu poprzednio opisanych oprawach, po rogach pojedyncze tłoiki z ornamentem roślinnym. Na okładce tylnej ramy są wypełnione ornamentem renesansowym, jak na egzemplarzach pod sygnaturami 2K 23 i 4K 162. Zwierciadło stanowi wąski prostokąt, w którym znajduje się owalna tarcza herbowa i pojedyncze tłoiki z ornamentem palmetowym typu italo-włoskiego. Grzbiet gładki, z trzema garbikami.

Chociaż na oprawie opisanego klocka pod sygn. 4S 267 nie ma inicjałów introligatora, a na oprawie egzemplarza 4K 162 inicjałów niesposób odczytać,

²⁶⁾ Księgozbiór biblioteki przy kościele św. Bernardyna został wcielony, podobnie jak biblioteka przy kościele Marii Magdaleny i zbiory Rehdigera, do dawnej Biblioteki Miejskiej, której ocalałe zasoby zostały w 1945 r. przekazane Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu.

²⁷⁾ Na zawartość klocka składają się: 1) *Clemangius Nicolaus, De lapsu et reparatione iustitiae libellus. Eiusdem disputatio super materia concilii generalis. Item Libellus apostolorum nationis Gallicanae, cum constitutione sacri Concilii Basilien. Et Arresto curiae Parlamenti super annatis non solvendis, S. l. et d. (Graesse v. 2, s. 198).* 2) *Erasmus Desid. Roterodamus, Liber de sarcinda ecclesiae concordia deque sedantis opinionum dissidiis cum aliis nonnullis lectu dignis. Omnia recens nata et nunc primum typis excusa, Basileae, Frobenius 1533 (Panzer v. 6, nr 913).* 3) *Erasmus Des. Roterodamus, Liber cum primis plus de preparatione ad mortem nunc primum et conscriptus et aeditus, Basileae, Frobenius 1534 (Panzer v. 6, nr 959).* 4) *Steuchus Euginus Augustinus, Pro religione christiana adversus Lutheranos Opusculum libri tres, Bononiae, Joh. Bapt. Phaelus 1530 (Panzer v. 6, nr 153).* 5) *Non esse ferendas in templis christianorum imagines et statuas... Autoribus ecclesiasticis Argentoraten. Iacobo Bedroto interprete (British Museum Gen. Catalogue of Books v. 12, s. 683). Item epistola Martini Buceri in evangelistarum enarrationes nuncupatoria ad praeclaram Academiam Marpurgensem..., Argentor. 1530.* 6) *Hanerius Joannes, Prophetia vetus ac nova hoc est vera scripturae interpretatio, Lipsiae, Michael Blum 1534 (Panzer v. 7, nr 894).* 7) *Venatorius Thoma, De sola fide iustificante nos in oculis Dei... ad Ioannem Hanerum Epistola apologetica, Norimbergae, I. Petri 1534 (Panzer v. 7, nr 483).* 8) *Wicelius Georgius, Confutatio calumniosissimae responsionis Iusti Iona, id est Iodoci Koch, una cum assertatione bonorum operum, Lipsiae, Nicolaus Faber 1533 (Panzer v. 7, nr 876).* 9) *Wicelius Georgius, Subsidium de voluntate Christiani hominis, Lipsiae, Nicolaus Faber 1534 (Panzer v. 7, nr 882).* 10) *Wicelius Georgius, Adhortatiuncula ut vocetur Concilium ad Archiepiscopum Moguntinen. et c. privatim scripta a..., Lipsiae, Nicolaus Faber 1534 (Panzer v. 7, nr 900).*

przyozdobienie jednak tych egzemplarzy takim samym radełkiem renesansowym jak klocka pod sygn. 2K 23, użycie dla wszystkich trzech egzemplarzy tego samego superekslibrisu Hessa, a na okładkach tylnych tej samej owalnej tarczy herbowej pozwala wnioskować, że wszystkie trzy oprawy, chociaż wykonane w różnych latach, bo w 1526, 1528 i 1534, pochodzą z tej samej pracowni nieznanego introligatora wrocławskiego, kryjącego się pod inicjałami H. B.

Dalszy materiał do badań nad oprawami pochodzącymi z tej samej pracowni introligatorskiej znalazłam w Archiwum Akt Dawnych we Wrocławiu. Zachowane tam księgi rachunkowe miejskie z lat 1548, 1564, 1567 są oprawione przez tego samego introligatora wrocławskiego. Pierwsza z tych ksiąg, oznaczona sygnaturą K 35,1, oprawna jest w obciążniętą na deski skórę brązową, ozdobioną ślepymi tłoczeniami. Wielkość okładki 45,5 cm × 30 cm. Przednia okładka podzielona została za pomocą wyciśniętych strychulcem linii na dwie nierówne części. Mniejsza część górna stanowi gładki prostokąt wielkości 25,7 × 6 cm z wytłoczonym napisem: *Hauptbuch der Königlichen Stadt Breslaw auff das Jar MDXLVIII*. W dolnej części okładki ramy, obejmujące z trzech stron zwierciadło, przyozdobione są za pomocą radełka wielkości 178 × 20 mm, zawierającego cztery medaliony z elementami herbu Wrocławia: 1. litera W, 2. lew, pod którym są inicjały H. B., 3. orzeł i 4. głowa św. Jana Ewangelisty. Nad medalionem z literą W widnieje data 1540. Medaliony są połączone ornamentem roślinnym. Zwierciadło jest podzielone za pomocą strychulca na mieszczące się jeden w drugim prostokąty i trapezy. Niektóre pola są puste, gładkie, inne ozdobione przy pomocy radełek. Jedno z nich przedstawia trzy zarysowane do połowy postaci męskie z podpisami: 1. Carolus, 2. Ferdin(andus), 3. An(dreas) De Aur(ia). Pod napisem Carolus wytłoczone są inicjały introligatora H. B. Motywy roślinne stanowią rodzaj podstawki pod konsolki, dźwigające te postaci historyczne. Drugie radełko zawiera medaliony z nieznanymi popiersiami męskimi, przedzielone ornamentem roślinnym. Te dwa radełka były użyte, jak już poprzednio wskazałam, do przyozdobienia opraw kroniki Baemlera i kroniki Stumpffa. Wreszcie trzeci wzór, przedstawiający ornament roślinny oraz głowę męską, nad którą są inicjały H. B., jest taki sam, jaki spotykamy na oprawie klocka 2K 23.

Srodkowe pole przedniej okładki zostało przyozdobione pojedynczymi ślepyimi tłoczeniami. Na okrągłej tarczy widać głowę św. Jana Chrzciciela, (bardzo zatarta), a po czterech rogach pola umieszczone są tarcze wrocławskiego herbu z wyobrażeniem: 1. lwa, 2. orła, 3. litery W, 4. głowy św. Jana Ewangelisty, jak na oprawie egzemplarza 4K 162.

Okładka tylna ozdobiona jest tymi samymi radełkami, co i okładka przednia. Oprócz tego występuje tam jeszcze jeden wzór, który również został wymieniony w wykazie Haeblera pod nr 2. Przedstawia on zarysowane do połowy oparte na konsolkach postaci czterech ewangelistów z podpisami: 1. Marcus, 2. Mathias, 3. Johannes, 4. Lucas. Nad głową Marka wytłoczona jest data 1540, nad Mateuszem inicjały H. B.

Grzbiet z pięciu garbikami ozdobiony jest motywem wiążących się rautów obejmujących rozety. Księga zamyka się na dwie klamry, z których pozostały resztki.

Druga księga rachunkowa, pochodząca z roku 1564, oznaczona jest sygnaturą K 35,2. Oprawna jest w obciążniętą na deski skórę brązową. Księga zamykała się na dwie klamry, z których pozostały resztki.

Przednia okładka ma ramy ozdobione tym samym radełkiem z elementami herbu wrocławskiego, co i oprawa egzemplarza K 35,1. Dalej zwierciadło otacza obramowanie wypełnione ornamentem florystycznym, są to palmety przegradzane formami leżących ornamentalnych ósemek. Na środku zwierciadła widnieje okrągła tarcza ozdobiona tłokami z elementami herbu wrocławskiego: głowa św. Jana Chrzyciela, lew, orzeł, litera W i św. Jan Ewangelista. Prócz tego zwierciadło ozdobione zostało czterema plaketami, z których każda zużyta została dwa razy. Plakiety te przedstawiają: 1. Chrystusa na krzyżu, 2. Dobrego pasterza z jagnięciem na ramionach (pod tym napis *quod perditum es requir*), 3. Chrystusa powstającego z grobu, 4. dzieciątko dźwigające krzyż i trzymające w ręku kulę (pod tym napis: *unius vero obediencia uniu*). Na plaketach z dobrym pasterzem i dzieciątkiem widnieją inicjały H. A. Na leżącym poziomo nad plaketami gładkim prostokącie wytłoczony jest napis: *Hauptbuch der Koniglichen Stadt Bresslaw*, na prostokącie pod plaketami: *Auf das MDLXIII Jhar*.

Dla przyozdobienia tylnej okładki użyto tego samego radełka z elementami herbu wrocławskiego i z ornamentem palmetowym. Oprócz tego widzimy tu wzór pokrewny z bordiurami bazylejskimi, przedstawiający medaliony z profilami męskimi, przegradzanymi ornamentem roślinnym, i drugi wzór, w rodzaju kandelabrowego z puttami. Środkowe pole zostało podzielone za pomocą stryculca na trzy prostokąty. Na jednym z nich widnieje okrągła tarcza ozdobiona tłokami z elementami herbu wrocławskiego, jak na przedniej okładce, na dwóch innych znajdują się plakiety: 1. Narodzenie w Betleem — napis: *Puer nobis natus est, filius nobis datus est*. 2. Zmartwychwstanie — napis: *Mors, ero mors tua et morsus*. Grzbiet z pięciu garbikami ozdobiony jest wiążącym się ornamentem roślinnym.

Te same radełka z elementami herbu wrocławskiego, z puttami, z ornamentem palmetowym i medalionami, na których wyobrażone są profile męskie, posłużyły do przyozdobienia oprawy trzeciej książki rachunkowej z 1567 roku, oznaczonej sygnaturą K 35,3. Oprócz tego na przedniej okładce znajduje się poślaczana plakieta z herbem Wrocławia. Nad tarczą herbową umieszczony jest hełm z koroną, ozdobiony ornamentem z liści, nad nim postać świętego (prawdopodobnie Jana) między dwiema rozwiniętymi chorągwiami. Dla ozdobienia okładki tylnej oprócz wymienionych już plaket, przedstawiających narodzenie i zmartwychwstanie, użyto jeszcze dwóch innych z wyobrażeniem sceny przemienienia na górze Tabor i Chrystusa tryumfującego. Pierwsza z nich ma napis w otoku: *Domine bonum est, nos hic esse si vis faciamus*; druga zaś *Cristus iudicaturus est vivos et mortuos*. Zdobiące oprawy plakiety o motywach biblijnych były wówczas w powszechnym użyciu, spotykamy je u licznych introligatorów. Jest to odbiciem ciężącej nad umysłowością społeczeństwa supremacji kościoła. Użycie tych tradycyjnych plaket wskazuje na związki pomiędzy wrocławskimi introligatorniami a warsztatami innych miast, lecz nie przyczynia się do wyświetlenia, kim był wrocławski introligator, znaczący swe oprawy inicjałami H. B.

Rozwiązać te inicjały nie jest rzeczą łatwą. Cały prawie materiał źródłowy odnoszący się do kulturalnego i gospodarczego życia Wrocławia w XV i XVI wieku zaginął podczas działań wojennych w r. 1945. Zostały wywiezione z Archiwum Miejskiego we Wrocławiu i już nie wróciły księgi przyjęte

do prawa miejskiego, księgi cechowe (*catalogi collegiorum civium*, protokoły zebrań starszych cechu), księgi ławnicze, *libri traditionum*, księgi hipoteczne, podatkowe, cały bogaty materiał do sądownictwa miejskiego, księgi metrykalne chrztów, ślubów i zgonów. Pozostały jedynie, i to niekompletne, *libri excessuum et signaturarum*. Jest to jedyne źródło, dostarczające nam skąpych wzmianek, dotyczących życia miejskiego we Wrocławiu w XVI wieku.

W tych księgach w styczniu 1535 r. zanotowany jest „Hans buchbynder“, za którego składają porękę dwaj obywatele wrocławscy²⁸⁾. Z tej lakonicznej wzmianki możemy wyprowadzić pewne wnioski. Pierwsze litery wyrazów „Hans Buchbinder“ odpowiadają inicjałom, znajdującym się na oprawie opisanych przeze mnie egzemplarzy. Data, pod którą ukazała się w księgach miejskich wzmianka o tym introligatorze, odpowiada okresowi, kiedy ukazywały się oprawy z jego pracowni. Ponieważ zaginęły *libri notationum civium*, nie możemy ustalić daty przyjęcia go do prawa miejskiego, ale na podstawie wykonanych przez niego opraw można wnioskować, że przebywał we Wrocławiu przynajmniej od roku 1525. Prawdopodobnie nie należał do patrycjatu miejskiego i nie był człowiekiem ani zbyt zamożnym, ani wpływowym, gdyż nie figuruje jako nabywca nieruchomości, nie pożycza nikomu pieniędzy, nie składa za nikogo poręki. Zanotowany jest skromnie jako „Hans introligator“ bez podania rodzowego nazwiska, podobnie jak w księgach miejskich wymienieni są z podaniem tylko imienia i nazwy zawodu czeladnicy introligatorscy²⁹⁾, gdy niektórzy ówczesni introligatorzy wrocławscy, jak Henryk Fuchs³⁰⁾ lub Tomasz Reytknecht³¹⁾, występują w zapiskach miejskich pod całym imieniem i nazwiskiem z podaniem wykonywanego rzemiosła.

Jeżeli zwrócimy uwagę na charakter znanych nam opraw, które wyszły z pracowni tego nie znanego bliżej introligatora wrocławskiego, to moglibyśmy wyróżnić tu dwie grupy: jedną, zawierającą oprawy książek Hessa, i drugą, ozdobioną radełkami z medalionami, zawierającymi poszczególne elementy herbu Wrocławia i datą 1540. Oprawy pierwszej grupy odzwierciedlają styl epoki. Radełka wykazują przyjęte ogólnie, niezależnie od miasta czy pracowni, wzory renesansowe, są odbiciem panujących w sztuce prądów, ale nie mówią nic o osobowości introligatora. Większe znaczenie dla badaczy dziejów introligatorstwa śląskiego posiadają oprawy drugiej grupy. Wzory zdobiące oprawy są wynikiem kombinowania przez artystę różnych motywów. Delikatny ornament roślinny łączy elementy herbu miejskiego albo popiersia ludzi, którzy w owym czasie występowali na szerszym forum politycznym. Wybór motywów nie był rzeczą przypadkową. Twórczość artysty, starającego się stworzyć nowy wzór, uzależniona była w swych przejawach od stosunków społeczno-ekonomicznych. Skomponowane przez niego wzory przedstawiają postaci władców feudalnych lub symbole miasta, tej poważnej potęgi gospodarczej, która zdolna była stawić czoło panującemu. Ze wzrostem ekonomicznego, a co za tym idzie politycznego znaczenia Wrocławia pojawiły się jego tarcze herbowe na pomnikach architektury, spotykamy je bowiem w rzeźbie nad portalem

²⁸⁾ Arch. Państw. we Wrocławiu. Arch. Akt Dawnych Rpis G. 5, 85, s. 41.

²⁹⁾ Arch. A. D. Rpis G. 5, 100, s. 14 i 23.

³⁰⁾ Arch. A. D. Rpis G. 5, 80, s. 45.

³¹⁾ Arch. A. D. Rpis G. 5, 96, s. 16.

wschodnim ratusza, w rzeźbach kościelnych³²⁾, a następnie ukazywały się na drukach przeznaczonych dla Wrocławia³³⁾ i na oprawach wrocławskich.

Opisując radełka, używane przez omawianego przeze mnie introligatora wrocławskiego, Haebler wymienia jeszcze pod nr 4 radełko o rozmiarach 160×18 mm, zawierające tarcze herbu miasta, a mianowicie literę W, nad którą widać datę 1525, orła, św. Wojciecha³⁴⁾ i lwa z inicjałami I. H.

Taki wzór znalazłam na oprawach trzech ksiąg, znajdujących się w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej. Pierwsza z nich znajduje się w Dziale Starych Druków, a pochodzi ze zbiorów dawnej Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu. Jest to Finaeus Orontius, Protomathesis, Parisiis impensis Ger. Morrhi et Joh. Petri 1532 2° (Graesse v. 2, s. 580). Egzemplarz oprawny jest w skórę brązową. Przednia okładka przyozdobiona jest za pomocą radełek o wzorach renesansowych, z tego jedno radełko o rozmiarach 164×18 mm przedstawia połączone ornamentem cztery tarcze herbu wrocławskiego: 1. litera W (nad tarczą figuruje data 1525), 2. orzeł, 3. św. Jan Ewangelista i 4. lew, obok którego widnieją inicjały I. H. Drugie radełko o rozmiarach 160×18 mm daje ornament renesansowy typu kandelabrowego z główkami aniołków. Poza tym okładkę zdobią pojedyncze tłoki ze złoconiami, tworzące ornament roślinny. Na polu środkowym supereklibris w postaci okrągłej tarczy herbowej. U góry napis złożonymi literami: *Oronty arithmetica, geometria, cosmographia astronomicaque instrumenta varia*. U dołu data 1535. Okładka tylna, podzielona stryculcem na mieszczące się jeden w drugim prostokąty, ozdobiona jest tymi samymi radełkami, co przednia. Oprócz nich widzimy jeszcze jeden wzór ciekawy. Jest to motyw wiążących się ze sobą bez ustanku rautów, obejmujących wewnątrz położoną rozetkę, złożoną z czterech prostych listków o spiczastych gotyckich końcach. Podobny motyw rautów z rozetą, ale prostszy od niniejszego jest przekazem sztuki romańskiej w gotyku. Ten sam wzór zdobi grzbiet książki. Wreszcie okładka tylna jest ozdobiona również pojedynczymi ślepymi tłokami (lilie i rozety).

Nie ulega wątpliwości, że te same radełka i tłoki służyły do ozdobienia oprawy egzemplarza, pochodzącego z dawnego księgozbioru przy kościele św. Bernardyna, a oznaczonego sygnaturą 2W 290³⁵⁾. Na okładce z brązowej skóry z napisem: *Des heiligen Reichs Ordnung* i datą: *Anno 1536*, pomimo pewnego stopnia zniszczenia, występuje wyraźnie zarówno wzór z tarczami pochodzącymi z herbu Wrocławia, jak też renesansowy ornament z główkami aniołków, czy też motyw wiążących się z sobą rautów, obejmujących rozety. Tłoki z liliami i ornamentem roślinnym są ślepe. W zwierciadle znajduje się złożony odcisk plakiety z wizerunkiem Judyty.

³²⁾ Por. Maleczyński K., Herb miasta Wrocławia, Sobótka 1946, R. 1, s. 16 i 18.

³³⁾ Karta tytułowa wydanych przez Franciszka Klozego Statuta sinodalia et provincialia etc. Norimbergae 1512, drzeworyty w Mszale wrocławskim, wydanym w Moguncji przez Schöffera w 1499 r., w Mszale wrocławskim, wydanym w Krakowie przez Hallera i Hybera w 1505 r., lub w Liber agendarum rubricae diocesis Wrat. emendatus, b. m. J. P. 1510.

³⁴⁾ Prawdopodobnie popełnia Haebler ten sam błąd, co i przy opisie radełka nr 3, wymieniając św. Wojciecha zamiast św. Jana.

³⁵⁾ Zawiera: *Des heyligen Roemischen Reichs Ordenungen...* Worms, Seb. Wagner 1536 2° oraz (*Reichental Ulrich*), *Das Concilium so zu Constantz gehalten ist worden des jars...* MCCCCXIII, Augsburg, Heinrich Steyner 1536 2° (Graesse v. 2, s. 246).

Oprawa trzeciej księgi, a mianowicie klocka pochodzącego z dawnej biblioteki Jerzego Rudolfa, księcia w Legnicy³⁶), jest bardzo zniszczona. Egzemplarz ten, oprawny w skórę brązową, ozdobiony był za pomocą dwóch radełek, a mianowicie radełka z tarczami herbu wrocławskiego i radełka z ornamentem wiążących się rautów. W środkowym polu jest złożony odcisk plakiety z wizerunkiem Judyty, jak na poprzednio opisanej oprawie klocka 2W 290. Napis u góry: *De natura rerum et temporum*, jak również data u dołu: *Anno 1535* są bardzo zatarte i dają się odczytać z trudem. Lepiej jest zachowana okładka tylna. Oprócz tych samych radełek, co i na przedniej, widzimy pojedyncze ślepe tłoki, przedstawiające rozety, równoramienne krzyże z końcami w krzyżki i prostokątne ozdoby, złożone z czterech znaków, podobnych do C odwróconych do siebie grzbietem.

Te same motywy zdobnicze na oprawie, przede wszystkim zaś zaznaczone na radełkach inicjały I. H. dają podstawę do wysnucia wniosku, że te trzy wymienione oprawy wyszły w latach 1535—1536 z tej samej pracowni. Weale³⁷) wymienia radełko z inicjałami I. H. i datą 1525, zawierające cztery tarcze, na których widzimy orła z rozpostartymi skrzydłami, głowę męską otoczoną aureolą, lwa i literę W, ale nie wiąże go z żadną miejscowością ani osobą introligatora. Natomiast Haebler wymienia kilka radełek z inicjałami J. H. u introligatorów saskich i wirtemberskich³⁸), podany zaś wzór z tarczami herbu wrocławskiego przypisuje introligatorowi H. B.³⁹). Z tym twierdzeniem nie możemy się zgodzić. Pomijając już wyraźnie zaznaczone odrębne inicjały na dwóch grupach opraw, radełka z symbolami miasta używane przez obu introligatorów różnią się pomiędzy sobą. Różnica zachodzi nie tylko co do rozmiarów radełka (178×20 mm i 164×18 mm). Zupełnie odmienny jest ornament łączący elementy herbu wrocławskiego. Elementy herbowe na radełku z inicjałami H. B. umieszczone są na okrągłych medalionach, na radełku zaś z inicjałami I. H. na tarczach. U pierwszego introligatora kolejność emblematów miasta przedstawia się następująco: 1. litera W, 2. lew, 3. orzeł, 4. głowa św. Jana; u drugiego zaś: 1. litera W, 2. orzeł, 3. głowa św. Jana, 4. lew. Introligator H. B. umieścił lwa, zwróconego na prawo, introligator I. H. na lewo.

Już pobieżna analiza radełek z elementami herbu wrocławskiego, wykonanymi w latach 1525 i 1540, wskazuje, że mamy do czynienia z dwoma odrębnymi wzorami i że radełko późniejsze nie było naśladownictwem powstałego wcześniej. Użycie jako elementów zdobniczych motywów, zaczerpniętych z herbu miasta było w owym czasie tak rozpowszechnione, że obaj introligatorzy mogli je zastosować niezależnie jeden od drugiego, natomiast szczegóły zdobnicze i kompozycja radełek są zasadniczo różne. Podobnie różnią się renesansowe wzory typu kandelabrowego, zastosowane przez obu introligatorów. Wreszcie gdyby introligator H. B. posługiwał się radełkiem z datą 1525, nie zastosowałby dla przyozdobienia oprawy biblii w 1526 r. pojedynczych tłoków z tarczami herbu Wrocławia.

³⁶) Klocek oznaczony dawną sygnaturą 1166 zawiera: B e d a Venerabilis. De natura rerum et temporum ratione libri duo . . . Basilleae. Henr. Petrus 1529 2° (Panzer v. 6, nr 755). 2) Stoefflerinus Iohannes, *Celestium rerum disciplina*, Moguntiae, Petr. Jorda, 1535 (Panzer v. 7, nr 104). 3) *Indagine J., Chiromantia . . . Argent.* Ioannes Schottus 1531 (Graesse v. 3, s. 421).

³⁷) *Bookbindigs*, s. 269, nr 721.

³⁸) *Rollen- und Plattenstempel*, B. 1, s. 185—189.

³⁹) *Ibidem*, B. 1, s. 40.

Stwierdzić więc możemy, że w pierwszej połowie XVI wieku sztuka introligatorska stała we Wrocławiu na wysokim poziomie. Precyzyjnie wykonane oprawy ozdabiane były ślepych i złożonych tłokami, radełkami i plakietami. Motywy, służące do przyozdabiania opraw czerpane były zarówno z ogólnie rozpowszechnionych wzorów renesansowych, jak też widać dążenie do zastosowania nowych kompozycji, zawierających motywy, których koncepcje narzucił artyście istniejący układ stosunków społecznych.

Na podstawie zbadanych opraw stwierdzić możemy istnienie we Wrocławiu w pierwszej połowie XVI wieku dwóch pracowni introligatorskich, których produkcja wykazuje wysoki stopień techniki zdobniczej. Oprawy oznaczone inicjałami H. B. były prawdopodobnie dziełem introligatora wymienionego w źródłach jako „Hans Buchbinder“. Osoby introligatora kryjącego się pod inicjałami I. H. nie dało się dotychczas odnaleźć. Oprócz tych dwóch pracowni istniały we Wrocławiu w pierwszej połowie XVI wieku niewątpliwie jeszcze inne warsztaty introligatorskie, czego dowodem są notowane w księgach miejskich nazwiska zamieszkałych we Wrocławiu introligatorów.

Marta Burbianka

JÓZEFA LOMPY WSPOMNIENIA Z OKRESU STUDIÓW WE WROCŁAWIU

Mimo bogatej stosunkowo literatury poświęconej działalności Józefa Lompy, mimo pojawiających się źródłowych przyczynków, materiałów i ujęć wiele momentów z jego życia i myśli pozostało niewyjaśnionych lub mało znanych.

W notatce niniejszej podajemy dwa nowe może drobne, ale charakterystyczne i ciekawe epizody z życia śląskiego pisarza. Dotyczą one nawiązania kontaktu z środowiskiem literackim i wydawniczym Warszawy oraz w formie rzutowania w przeszłość wspomnień z okresu studiów Lompy we Wrocławiu w latach 1815—1817. Epizody te, dość niewspółmierne chronologicznie i treściowo, łączą się z sobą genetycznie, boć właśnie wspomniany fragment autobiograficzny: „Moje wierszowanie“, przedstawiający pierwociny zetknięcia się Lompy z literaturą polską, napisany na „znak wdzięczności Szanownym Dobrodziejom Moim w Warszawie“, stanowić miał legitymację wprowadzającą pisarza w krąg literackiej Warszawy.

Co skłoniło Lompę do szukania stosunków literackich z Warszawą? Wiadomo z badań Janiny Enderówny, a przedtem K. Dobrowolskiego, że te kontakty i związki rozwinęły się i były wcale żywo utrzymywane w ostatnim dziesięcioleciu życia Lompy, tj. w latach 1853—1863. Jest to okres zapoczątkowany artykułem o Lompie w r. 1853 w Gazecie Warszawskiej, doba nawiązania kontaktów z uczonym badaczem historii prawodawstw słowiańskich, Aleksandrem Waclawem Maciejowskim w tymże roku, „odkrycia“ Lompy poprzez artykuł Biblioteki Warszawskiej w r. 1856 (J. J., Józef Lompa i jego stanowisko na Śląsku), wejścia w stosunki z historykiem Joachimem Bartoszewiczem i redagowanymi przezeń Kronikami Wiadomości Krajowych i Zagranicznych (1856) i współpracy (od r. 1859) z Gazetą Codzienną (przemianowaną następnie na Gazetę Polską) J. I. Kraszewskiego. Otóż w świetle przytoczonego niżej listu okazuje się, że nie były to pierwsze kontakty Lompy z literacką Warszawą i że dotąd przyjmowaną datę nawiązania ich — rok 1853 — przesunąć należy co najmniej o całe dziesięciolecie wstecz, tj. do roku 1843.

Jak doszło do nawiązania tych kontaktów? Pierwszy zwrócił uwagę na Lompę i jego piśmarstwo, a następnie nawiązał z nim stosunki listowne Kazi-